
6 38 25 MAART 1271:

*Jacob van Maerlant voltooit de
Rijmbijbel*

De dichter als leraar, en omgekeerd

Zo onzeker als de plaats is – Vlaanderen of Voorne – zo precies is ons de tijd bekend. Op 25 maart 1271 (het was een woensdag) schreef Jacob van Maerlant de laatste van de bijna vijfendertigduizend verzen die als zijn *Rijmbijbel* te boek staan. Het zal de eerste keer zijn dat in de Nederlandse letterkunde een zo exacte datum wordt genoemd – en daartoe was dan ook een bijzondere reden. Op 25 maart is het Maria-Boodschap, en daarmee de dag die als het ware de scharnier vormt tussen het Oude en het Nieuwe Testament. Als voltooiingsdatum voor de *Rijmbijbel*, die beide navertelt – en nog het een en ander meer, waarover verderop – kon het nauwelijks toepasselijker, zoals het ook gepast was dat de dichter in zijn slotverzen Maria dankte voor verleende steun bij de voltooiing van zijn werk:

Ay Maria, vercoren jueghet,
Fonteine der ghenadechede!
U danc ics te rechte mede –
Want ic U anriep ant beghin –
Dat ghi ghesterct hebt minen sin,
Dat ic vulbrocht hebbe ende vuldaen
Die dinc die ic hadde bestaen.

Jacob van Maerlant was een vereerder van Maria. Op vele plaatsen in zijn werk getuigt hij van zijn liefde voor de hemelkoningin; bijvoorbeeld waar hij in de *Rijmbijbel* een parallel trekt tussen haar en de duif die met een twijgje terugvloog naar de ark. Deze en dergelijke Maria-typologieën in de *Rijmbijbel* zijn toevoegingen van Maerlant ten opzichte van zijn hoofdbron; aan welke bron zij op hun beurt zijn ontleend – want het is onwaarschijnlijk dat Maerlant ze zelf heeft bedacht – is nog niet vastgesteld, maar het spoor leidt naar de *Aurora* van Petrus Riga. Dat

Maerlant uit een aanvullende bron als deze put, typeert hem: het is een van de vele Latijnse schoolteksten waarop hij zijn Middelnederlandse werk baseert.

De band tussen Maerlant en de middeleeuwse school kan niet genoeg worden beklemtoond. Het was de school, vermoedelijk de prestigieuze kapittelschool van Sint-Donaas te Brugge, waar Jacob in zijn jeugd de kennis en de vaardigheden opdeed waaruit hij heel zijn verdere (dichters)leven zou kunnen blijven putten. De school ook vormde de geest waarmee hij in de wereld stond, tot aan zijn literatuuropvatting toe, die wortelde in de overtuiging dat schrijven een uiterst serieuze zaak was. Bij elke tekst die in het curriculum van de middeleeuwse kathedraalschool aan de orde kwam, werd standaard de vraag gesteld wat de bedoeling des auteurs was, en wat het nut van het werk in kwestie – waarbij vermaken weliswaar niet verboden was, maar toch meer suspect naarmate er minder bij te leren viel. Vanuit een dergelijke achtergrond is wel verklaarbaar – al plegen estheten vanaf Jonckbloet hem erom te laken – dat voor een man als Maerlant ridderromans zelden of nooit door de beugel konden: zulke teksten, bijvoorbeeld over koning Artur en zijn Tafelronde, namen te vaak een loopje met de historische waarheid zoals die in Latijnse kronieken stond geboekstaafd, en verzonnen complete figuren (Lancelot!) en objecten (de Graal!) enkel om het publiek met riddersprookjes te amuseren.

Maerlant pakte de zaken geheel anders aan, daar hij het als zijn taak zag om als serieus auteur ook leermeester te zijn. Maar hoe groot zijn zendingsdrift ook zal zijn geweest, hij zou nooit zo ver hebben kunnen komen als zijn publiek zijn werk niet gretig zou hebben aanvaard, en sterker nog: gestimuleerd. Per slot van rekening maakten omstreeks het midden van de dertiende eeuw binnen het literaire leven in de volkstaal de opdrachtgevers nog in hoge mate de dienst uit, zeker als het omvangrijke schrijfwerk betrof waarvoor enkel dankzij protectie tijd en geld gevonden konden worden.

En omvangrijk waren Maerlants werken, afzonderlijk en bovenal in hun totaal. Vertrouwd als we zijn met de aanzienlijke oeuvres van hedendaagse schrijvers, gaan we daaraan gemakkelijk voorbij; het is dan ook een van de best bewaarde geheimen van onze literatuurgeschiedenis dat Jacob van Maerlant vermoedelijk de meest produktieve auteur is van *alle* middeleeuwse dichters in de volkstaal. Hij kan een dergelijk reusachtig oeuvre (230.000 verzen, verspreid over een tiental werken) alleen geschreven hebben dankzij machtige opdrachtgevers, die hem de baantjes en de verdere middelen gunden om zoveel letterkundig schrijfwerk te verrichten. Onder die baantjes is het ambt van koster van het piepkleine Sint-Pieterskerkje te Maerlant (op het huidige Voorne, bij Den Briel) nog het best gedocumenteerd; het ambt van schepenklerk (stadssecretaris) te Damme dat men de oudere Maerlant veelal toeschrijft, is welbeschouwd veel minder zeker, al lijkt hij in zijn latere leven wel naar zijn Damse geboortestreek te zijn teruggekeerd, en ligt het voor de hand dat hij daar enigerlei ambtelijke functie heeft gehad. De machtige heren op de achtergrond lijken vooral in de Noordelijke Nederlanden te moeten worden gezocht; de Vlaming Jacob van Maerlant dichtte primair voor de

Hollandse graaf Floris v en de kring van Zeeuwse adel om hem heen. Het hoe en waarom van deze interactie is nog onvoldoende opgehelderd; misschien speelde een rol dat juist de adel in het Noorden toentertijd het Diets (en niet het Frans, noch het Latijn) als cultuurtaal cultiveerde.

Maar hoe dan ook: door toedoen van Maerlants werken werd een publiek van leken ingewijd in schoolkennis die totdantoe was voorbehouden aan geestelijken. Maerlants oeuvre dekt eigenlijk alle belangrijke kennisgebieden af: de geografie, de biologie, geneeskunde, en dat alles in de ruime middeleeuwse zin. Alleen het recht ontbreekt als hoofdonderwerp (waarom?); daartegenover staat een grote aandacht voor de geschiedenis. Op historisch gebied behandelt Maerlant alle stofcomplexen die zijn vorstelijke lezers maar ter harte konden gaan. In zijn vroege werken zijn het de geschiedenis van koning Artur en, bovenal, de klassieke geschiedenis (van Troje, via Alexander, tot en met Rome) die aandacht krijgen; aan het einde van zijn dichterlijke loopbaan zou Maerlant hun historie verenigen – samen met onder meer die van die andere vorstelijke reus, Karel de Grote – in het weidse panorama van de *Spiegel historiael*, die de geschiedenis vertelt vanaf de schepping tot de eerste kruistocht. Maar vooraleer hij zover was, restte hem nog één kapitaal historisch stofcomplex ter zelfstandige behandeling: de bijbelse geschiedenis. Waarmee we terug zijn bij de *Rijmbijbel*.

Natuurlijk had Maerlant ook ditmaal een Latijnse hoofdbron: de *Historia scolastica* die Petrus Comestor een kleine honderd jaar tevoren had geschreven. En ook al weer: ten dienste van de school, want de *Historia scolastica* was het studieboek dat theologiestudenten inwijdde in de historisch-feitelijke achtergronden van de Schrift. Als encyclopedie van bijbelse geschiedenis was de *Scolastica* een toonaangevend standaardwerk, tot stand gebracht door een auteur die als bijnaam niet voor niets Comestor ‘de boekenvreter’ voerde, en die alles wat er in de Middeleeuwen aan bronnen over bijbelse geschiedenis bekend was, had gecompileerd in een reusachtig overzichtswerk. Hij boorde daarbij trouwens niet alleen geschreven bronnen aan: ook ging hij te rade bij geleerde Joden, om uit hun mond wijzer te worden over bijvoorbeeld de ritens en ethiek achter het Oude Testament. Het resultaat was een magazijn van bijbelkennis, geordend overeenkomstig de boeken van het Oude en het Nieuwe Testament; die worden hier nauwkeurig naverteld, doorspekt met historische achtergrondinformatie en bespiegelingen over de precieze interpretatie (want bijbelexegese was natuurlijk ook al in de Middeleeuwen wetenschap).

Met deze *Historia scolastica* had Maerlant een uitstekend uitgangspunt voor zijn werk over de bijbelse historie; maar wilde hij de stof uit deze bron voor zijn publiek toegankelijk maken, dan moest een heel ander register worden aangesproken. ‘Scolastica willic ontbinden uten Latine in Dietscer tale’, zegt hij zelf in zijn proloog, en het woord ‘ontbinden’ is karakteristiek: bij het vertalen moet de dikwijls zeer complexe brontekst worden ontrafeld en ontward. Zo ging het steeds als Maerlant teruggreep op een Latijnse bron uit de geleerde schoolsfeer; stelsel-

matig zien wij hem doende studieuze teksten op de maat te snijden van zijn weliswaar weetgierige, maar niet-gestudeerde publiek van eliteleken.

Hoezeer hij met hun referentiekader rekening houdt, blijkt alleen al uit het feit dat hij zijn werk op rijm zet – net als de omvang van zijn oeuvre een gegeven waarmee de literatuurgeschiedenis zo vertrouwd is dat ze gemakkelijk vergeet hoe bijzonder het in feite is. Want de berijming was voor Maerlant zeker niet de makkelijkste weg; hoe vlot de verzen wellicht ook uit zijn pen vloeiden (gemiddeld produceerde hij er ruim vijfhonderd per week), ze bezorgden hem toch stellig extra problemen, al was het maar alleen om de vaak exacte en compacte feitelijke informatie (met bijvoorbeeld ingewikkelde namen en getallen) in een versregel te gieten. Het is dan ook al te begrijpelijk als hij zich in zijn werken soms onzeker over de *rime* toont; het moet hem vaak veel hoofdbrekens hebben gekost om rijm en stof te laten harmoniëren. Dat Maerlant niettemin verkoos om al zijn werken te berijmen, moet voor een belangrijk deel samenhangen met zijn beoogd publiek. Dit was misschien niet eens in staat, en zeker niet gewoon, om letterkundig werk zelfstandig te lezen; het aangewezen medium voor zulke teksten was in de dertiende eeuw nog steeds de mondelinge voordracht. En hoeveel moeite Maerlant ook mocht hebben met de inhoud van de ridderromans-op-rijm, qua vorm kon hij zich moeilijk distantiëren van het voordrachtsvers. En dus stelt *Spiegel historiael* in de proloog ter aanbeveling: 'Hoort hier, in verse die sijn licht'.

'Licht' moet in dit verband stellig ook in inhoudelijke zin worden verstaan – en ook op dat niveau bezorgde het bewerken van zijn bronnen Maerlant handen vol werk. Inhoudelijk stelde de ridderroman waarmee hij had te concurreren geen hoge eisen. Het waren lange, maar ook licht verteerbare verhalen over vrijen en vechten; dit alles zeker niet zonder subtiliteit en pretentie, maar inhoudelijk beslist geen zware kost. In vergelijking met de vertrouwde ridderlijke voordrachtsliteratuur maakte Maerlant het zijn luisteraars knap moeilijk, door het te zoeken in de hersengymnastiek van de Latijnse schoolcultuur. Simplificeren was derhalve het parool, en daarmee zien we Maerlant vrijwel constant doende. Vooral door middel van selectie; adequaat vertalen betekende in dit geval niet in de laatste plaats de kunst van het weglaten. En binnen het vertaalde werk was het vervolgens zaak geleerde scherpslijperij te mijden, en de beoogde overdracht van kennis en moraal te gieten in een afgewogen vorm tussen vertelling en beschouwing.

Neem nu de *Rijmbijbel*. Sinds jaar en dag staat deze in de literatuurgeschiedenis te boek als een 'bekortende bewerking' of 'sterk verkorte vertaling' van Petrus Comestor; maar pas onlangs is men nauwkeuriger gaan toezien welke lading deze vage vlaggen feitelijk dekken. De graad van selectie en bekorting blijkt binnen de *Rijmbijbel* sterk te variëren; er zijn bijbelboeken en passages die extreem bekort zijn, terwijl andere veel minder zijn beknot of zelfs uitgebreid. Het patroon van de bewerkingswijze is echter allesbehalve grillig, doch vertoont een duidelijke samenhang. Het sterkst bekort zijn de gedeelten waar Comestor zich verliest in vakdiscussies uit de hoge school der bijbelexegese. Een boek als Leviticus, dat bol staat van joodse wetgeving, heeft Jacob van Maerlant in vogelvlucht behandeld.

Daartegenover legt hij grote aandacht aan de dag voor de 'epische' gedeelten van de Bijbel, zoals bijvoorbeeld Koningen of Maccabeeën. Veel meer nog dan bij Comestor wordt bij hem de Bijbel als geschiedverhaal behandeld; veel minder dan om een tekstgetrouwe weergave van de complete Schrift is het Maerlant te doen om, zoals hij zelf zegt, 'der Bybelen jeesten': de historische handeling.

Hetgeen ons weer bepaalt bij het belang van de geschiedenis in Maerlants werk. Dit belang is alomvattend, en tweeledig. Enerzijds is er de informatieve kant: onder de kennisgebieden die Maerlant voor zijn publiek wil ontsluiten, vormt kennis van het verleden de voornaamste. Zulke kennis was ook in de school een factor van belang; want ofschoon geschiedenis als zelfstandig schoolvak pas eeuwen later zou worden ingevoerd, werd bij het dertiende-eeuwse grammatica-onderwijs, en dus bij de omstandige tekstverklaring die daarvan het wezen uitmaakte, veel aandacht geschonken aan de historische achtergronden van de teksten – vooral de antieke epen, Vergilius voorop, werden hierop uitgekamd. Maar toch lijkt bij de 'vertolking' voor een andere publiekssfeer die de schoolstof ondergaat in Maerlants werken, de historische dimensie ervan alleen maar aan belang te winnen. Terwijl de theologie en andere zware geleerdheid werden beknot, kwam eens te meer geschiedenis op de voorgrond van het werk te staan.

Ook dit moet wel te maken hebben met Maerlants publiek, zijn opdrachtgevers voorop. Als middeleeuwse gezagsdragers waren zij bij uitstek nieuwsgierig naar informatie over hen die zij, zoal niet naar de letter dan toch naar de geest, als voorgangers konden beschouwen. Die hang naar de historie vormt in de dertiende eeuw overigens een wijdverbreid verschijnsel in de kring van elitaire leken: ook de Oudfranse en Middelhoogduitse letterkunde leggen er ampel getuigenis van af. Een vorst wil en moet in deze tijden duidelijk weten door wie en hoe er vroeger werd geheerst. Vandaar dat Maerlants geschiedverhalen zich nog sterker dan zijn bronnen richten op de vorstelijke lijn in het verleden, of die nu door Alexander, Caesar, Artur of David wordt belichaamd.

Anderzijds is het natuurlijk niet alleen parate feitenkennis die Maerlant met geschiedenis beoogt. De tweede functie die het verleden in zijn werk heeft, is die van spiegel. De historie wemelt immers van de voorbeelden van goed en slecht gedrag; van navolgenswaardige helden en van verfoeilijke schurken, van hoogmoed die voor de val kwam en van geduld dat loonde, van wijze kuisheid en onmatige wellust, van eerzucht en van schraapzucht, van daden voor de goede en de slechte zaak. En als het op die daden aankomt, is er in Maerlants ogen geen betere zaak dan die van het geloof. Dit is het wat de *Rijmbijbel* in laatste instantie toont: hoe in het Oude Testament het uitverkoren volk heroïsch strijd levert tegen de vijanden van Israël, en hoe na de komst van Gods Zoon op aarde het ware geloof zich vestigde. Met na de Kruisdood een vervolg dat voor ons gevoel zo weinig christelijk aandoet, dat meestal wordt verdrongen dat het het laatste derde deel van Maerlants *Rijmbijbel* beslaat: de 'Wrake van Jerusalem'. In dit, naar het schijnt vooral op aandrang van zijn opdrachtgever toegevoegde supplement bij zijn bewerking van Comestor, verhaalt Jacob van Maerlant hoe in een reeks (en

hier omstandig beschreven) belegeringen de Romeinen oorlogvoerden met de Joden, en uiteindelijk Jeruzalem verwoestten. De toegevoegde 'Wrake' lijkt erop te duiden dat voor het gevoel van Maerlant en (bij uitsteking?) zijn publiek de theologische rechtvaardiging van de kruisdood te barmhartig was, en of vanuit hun agressieve waardenpatroon, waarin een moord nooit ongewroken werd gelaten, zelfs de Verlossing om vergelding vroeg.

In Maerlants eigen tijd waren het de Kruistochten die de vendetta voortzetten tegen de vijanden van het christendom. Het zal geen toeval zijn dat de dichter van zijn vroegste tot zijn laatste werk voor geen actuele zaak zo warm loopt als voor de oorlog 'oversee'. Ook voor de *Rijmbijbel* is een zekere Kruistochtstemming karakteristiek; en als we zien hoe dikwijls de miniaturen in de handschriften van Maerlants werken juist vaak strijdscènes tussen goede en kwade legers verbeelden, met doorgaans de belegering van Jeruzalem als hoogtepunt, dan bevestigt dit de indruk dat het niet voor het laatst op woensdag 25 maart 1271 was dat zijn dichtwerk in een dergelijke stemming baadde.

FRITS VAN OOSTROM

LITERATUUR Over de biografie van Jacob van Maerlant zijn planken vol geschreven; een kritisch overzicht beproeft Frits van Oostrom, 'Maerlant tussen Noord en Zuid', in: *Aanvaard dit werk, Over Middelnederlandse auteurs en hun publiek*, Amsterdam 1992, p. 185–216; aldaar ook enkele andere recente Maerlant-studies. Over Maerlants *Rijmbijbel* verscheen de bundel *Scolastica willic ontbinden*, red. J. van Moolenbroek en M. Mulder, Hilversum 1991; zie verder vooral P. Berendrecht, 'Maerlants *Scolastica* (c.q. *Rijmbijbel*) in relatie tot zijn directe bron. Een verkenning', *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 108 (1992), p. 2–31. Over de datering handelt A. Berteloot, 'Wanneer voltooide Jacob van Maerlant zijn *Rijmbijbel*?', *Spiegel der letteren* 33 (1991), p. 69–72. Het standaardwerk over Maerlants oeuvre blijft J. te Winkel, *Maerlant's werken, beschouwd als spiegel van de dertiende eeuw*, 2de omgew. dr., 1892 (herdr. Utrecht 1979). Belangrijk is ook J. van Mierlo, *Jacob van Maerlant, Zijn leven – zijn werken – zijn betekenis*, Antwerpen [etc.], 1946.

a in heten veldende ghe-
 b er ser hi wat van desen
 c aelc eniu moeten welen-
 d ar ic die a dar stene noer-
 e ch war ende dese doer-
 f ewillu blinc sprac ons her-
 g onen der ic weder bere-
 h te langhers die warden dan-
 i in dir word dar stene ian-
 j ore doentdaghe leuen soude
 k ar sje meide dar hi woude
 l an luf worde ghehent-
 m ond mettelers wouent-
 n te langhers dar na alle quamen
 o ne land van galilee te samen
 p enen berch dar god ghebo-
 q ar saghen si die den herc god
 r i anbedden te harr yrome
 s altran ruyelden si some
 t ut herc lacherden dar e stee
 u are herc gawe harchede
 v i sprac nu om hemelrake-
 w fighen en in eederke
 x alle mach spreec mine cal-
 y se werke durt al te male
 z ord allen luden deene en god-
 a e houdene dat ic ghebo-
 b si te dopen in die name del vad-
 c si souen en selchgher te god-
 d te ghelouen en nemme doopt i desen
 e te ghene tal behouden welen-
 f ter niet ghelooft bliuen woren
 g vrachten sedu hem te woren
 h te si souden alit qm
 i ene vpuaterk alst vnam
 j in hi in dclm
 k luf idre and sprac hi te hem
 l onen dat gh de heleghe gheest ontfaer
 m eten hi wien een gaer
 n ar naer leddite ve stede
 o e more siner mede
 p me hende hest hi up gheheuen

e in hem benedrac ghoyeuen-
 f oe ward hi up gheheuen saen-
 g en elser liere heten ontfaen-
 h ar hem dinghel inde meide
 i oe hi sinen leue vrende
 j nighen was saghen sij nochten
 k p ward na den leuen men-
 l enen quamen bi hem saen
 m inghele alle man ghedaten
 n te seiden manne van galile-
 o ar sedu up te heinele ure-
 p i tel noch wed comen te woren
 q so als ghine vp sagher woren
 r i herden in dclm
 s si war in bedinghe war dat hem
 t te leghe gheest dar wal gheleat
 u ar na ghugheit si ontrent
 v redichten in menegh stede
 w il on herc vroech mede
 x er miracelen die si vaden
 y ter erende god moet ont beraden
 z heren in mijn
 a goede vrent
 b so diche wile
 c hest vderer
 d to waer mi wil
 e rustent en-
 f slar ic wille
 g ghus telc durt
 h si war houet
 i no reche
 j ontedidiet he
 k nu oft ocht
 l at hi wilde ende ich vmoeder
 m i bar mi dat ic word broeder
 n a de dirstende ont heren
 o oc daten mer gawe voren
 p te wouene edere wuaken
 q si die stid al sticken vralen
 r j hrlm al dar hi waf
 s hepassit alitmer vrenten lat
 t si vord to wote to wille hier naer

Maerlants bijbel en de Kruistochten

Verschillende handschriften van Maerlants Rijmbijbel beelden met zichtbare betrokkenheid de inname en verwoesting af van Jeruzalem door de Romeinen: de wraak waarmee, in Maerlants voorstelling van zaken, het joodse volk moest boeten voor de dood van Christus, en bovendien een inspirerend voorbeeld voor middeleeuwse ridders om in hun eigen tijd de moslims uit de heilige stad te jagen. De aangewezen plaats voor dergelijke miniaturen is waar Maerlants eigenlijke bewerking van de Bijbelse geschiedenis, met de *Historia scolastica* van Petrus Comestor als bron, ten einde loopt en overgaat in een bewerking van *De bello judaico* van Flavius Josephus; naar Maerlants zeggen vooral op aandrang van 'mijn goede vriend' (zijn opdrachtgever?) die hij een dergelijk vervolg niet wilde weigeren. Hier afgebeeld is het betrokken tekstgedeelte in het oudste handschrift van de Rijmbijbel, dat mogelijk nog tijdens Maerlants leven (ca. 1285), en wellicht zelfs nabij Brugge (en dus onder het oog van de dichter zelf?) tot stand gekomen is.